

УДК 330.567.2:314.17

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОБЛЕМ В УКРАЇНІ

О. Кузик

Львівський національний університет імені Івана Франка

Невисока ефективність поведінки домогосподарств в Україні значною мірою зумовлена розгортанням демографічної проблеми. Зниження природного приросту ресурсу праці, «старіння» населення, значний рівень трудової міграції зумовлює зменшення рівня відтворення людського потенціалу вітчизняних домогосподарств та сприяє зниженню рівня життя, що підкреслює особливу актуальність аналізу цього питання.

Ключові слова: поведінка домогосподарств, демографічна криза, концепція демографічного переходу, рівень життя домашніх господарств.

Постановка проблеми. За останні вісімдесят років населення України збільшилось у 1,5 рази; водночас характерними були й величезні людські втрати в результаті війн, політичних репресій, голодоморів. Результатом механічних втрат населення став сучасний склад домогосподарств – деформована вікова структура та зниження природного приросту трудових ресурсів. «Старіння» населення призводить до збільшення економічного навантаження на працездатних членів домогосподарств, труднощів у формуванні трудових ресурсів, забезпеченні національної економіки робочою силою та погіршенні якості відтворення людського потенціалу України.

Чисельність населення, його динаміка і віково-статева структура є найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення, що визначає ефективність поведінки вітчизняних домогосподарств.

Мета дослідження. Проаналізувати основні шляхи та можливості зменшення масштабів демографічної кризи з метою підвищення ефективності економічних рішень домашніх господарств в Україні та їх рівня життя.

Виклад основного матеріалу. Аналіз комплексу проблем, пов'язаних із підвищенням життєвого рівня домогосподарств в Україні та ефективністю їх поведінки вказує на наявність серйозних негативних тенденцій у цьому питанні. Відсутність довгострокової стратегії розвитку соціальної і гуманітарної сфер, неефективність інноваційних процесів суттєво ускладнюють наближення якості життя населення до європейських стандартів. Значною мірою це зумовлено загостренням демографічної кризи в Україні, яка не залежно від фінансово-економічної ситуації постійно поглиблюється.

Отже, з високою долею імовірності можна стверджувати, що рівень життя домогосподарств в Україні, значною мірою, визначається ефективністю їх поведінки. Використовують кілька показників, що вказують на низький рівень життя українських домашніх господарств, за якими Україна посідає невисокі місця у світі:

- індекс людського розвитку (ІЛР) – це індекс для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя й інших показників країни, що обчислюється на основі середньої тривалості життя, індексу освіти (рівень грамотності дорослого населення країни – $2/3$ індексу і сукупна частка учнів та студентів – $1/3$ індексу) та рівня життя, оціненого через ВВП на душу населення при паритеті купівельної спроможності в доларах США – у 2010 р. 69 місце з поміж 169 держав і територій [11];

- індекс гендерної нерівності (ІГН) – вимірює рівень розриву між участю жінок та чоловіків у економічному та політичному житті країн, а також у доступі до освіти та охорони здоров'я; розраховує баланс можливостей для жінок і чоловіків – у 2010 р. 63 місце з поміж 134 країн; негативною є тенденція до зростання цього показника, так, для порівняння, у 2006 р. Україна за рівнем цього показника займала – 48 місце [6, с.300–301];

- ВВП на душу населення – у 2010 р. 133 місце в світі з поміж 177 країн [7, с.2];

- рейтинг глобального добробуту (обчислюється дослідницьким інститутом Legatum Institute) – головні критерії оцінки за цим індексом є: «економічна конкурентоспроможність» (якість освіти, рівень залежності від імпорту, рівень інвестицій тощо) та «порівняльна зручність для життя» (релігійна свобода, наявність інфраструктури для відпочинку, рівень безробіття тощо) – у 2010 р. 69 місце в світі серед 110 країн [10]. Серед європейських країн нижчий рейтинг мали тільки Білорусь та Молдова;

- індекс купівельної спроможності (Обчислюється компанією GfK) – 39 місце із 40 європейських країн [10]. Середня купівельна спроможність українських домогосподарств становить лише 13,5% від середньоєвропейського значення.

Навіть попри економічне зростання протягом 2000–2008 рр., Україні потрібно докласти дуже багато зусиль, щоб досягнути середньоєвропейського рівня добробуту. Спробуємо з'ясувати основні можливості підвищення рівня добробуту домогосподарств через зміну їхньої поведінки, зокрема у сферах одержання доходів та виробничої діяльності в контексті демографічної ситуації в Україні.

Різке зниження рівня життя, зростання кількості безробітних і безпритульних, відсутність упевненості в завтрашньому дні суттєво ускладнює поведінку домогосподарств та робить її практично не прогнозованою в державі. Передусім це вплинуло на рівень народжуваності та очікувану тривалість життя. Скорочення населення спостерігається в Україні від 1993 р. Самостійне ж відновлення, тобто перевищення кількості народжених над кількістю померлих, припинилось перед відновленням незалежності. Невелике зростання цього показника до 1993 р. зумовлено лише сприятливими міграційними процесами, передусім повернення депортованих кримських татар.

У 1990 р. коефіцієнт народжуваності – кількість дітей на одну жінку дітородного віку – склав 1,84 [8], тоді як для фізичного відтворення необхідний показник 2,1. Саме низьке значення цього показника у 70–80-ті рр. XX ст. змусило керівників Радянського Союзу запровадити [2, с.15]:

- частково оплачувану відпустку з догляду за дитиною віком до 1 року;

- неоплачувану відпустку з догляду за дитиною віком до 1,5 року з призначенням щомісячної допомоги з оплачуваної відпустки на рівні, що відповідав 20% середньомісячної грошової оплати праці робітника і службовця та понад 25% оплати праці колгоспника.

Відтворення трудового потенціалу домогосподарств протягом років незалежності України суттєво ускладнилось. До 2001 р. значення коефіцієнта народжуваності зменшилось до 1,085 (рис. 1). Зниження значення цього коефіцієнта

у міських домогосподарствах до рівня нижче одиниці стало єдиним прикладом такого низького рівня народжуваності у світі. У зв'язку з цим навіть було запроваджено новий термін у демографії – наднизька народжуваність – коли сумарний коефіцієнт народжуваності близький до одиниці.

Відновлення економічного зростання спричинило незначне зростання коефіцієнта народжуваності протягом 2002–2009 рр. до рівня 1,46 [8]. Однак, це значно нижче рівня природного відтворення. Порівняння динаміки реального ВВП та коефіцієнта народжуваності в Україні вказує на доволі тісну залежність (рис.2.5). Коефіцієнт кореляції становить 0,842. Як видно з рис. 2.5 поміж показниками спостерігається невеликий лаг у 2–4 роки: зростання коефіцієнта народжуваності відбувається із запізненням після зростання реального ВВП.

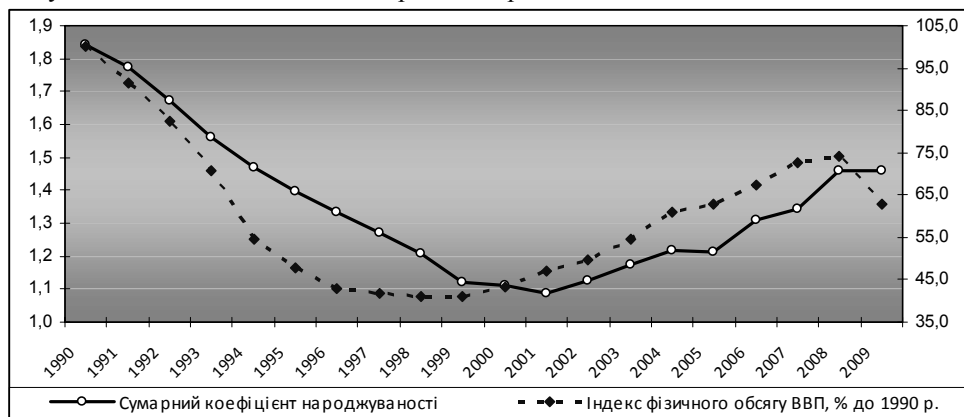

Рис. 1. Динаміка коефіцієнта народжуваності (на одну жінку) та реального ВВП у % до 1990 р., протягом 1990 – 2009 рр.

Джерело: [8; 9].

Водночас основною проблемою, що постала перед Україною, є не абсолютна кількість населення, а його якість, зокрема вікова структура. Світові війни, голодомори, несприятливі економічні та соціальні обставини призвели до наявності хвиль у віковій піраміді. Таким чином, зростання сукупного попиту домогосподарств на товари та послуги нерівномірне: в окремі роки відбувається неповне завантаження виробничих потужностей або їх дефіцит. За наявної пенсійної системи, вихід на пенсію окремих численніших поколінь зумовлює стрибки навантаження на працівників [2, с.18].

Рівень народжуваності в Україні знаходиться на середньоевропейському: він практично рівний коефіцієнту в Польщі, Чехії, Німеччині, Угорщині, Італії та Австрії [9]. Так, у 2005 р. в країнах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) середньозважений сукупний коефіцієнт народження становив 1,63 [2, с.18]. Основною причиною такого низького рівня народжуваності називають зміни світогляду людей постіндустріального суспільства [4, с.60–85].

Такі зміни у поведінці домогосподарств називають концепцією другого демографічного переходу [5, с.59]. Основними рисами другого переходу є:

- перехід від «золотого віку» інституту шлюбу до його занепаду, тобто повсюдне поширення юридично неоформлених форм спільного життя та альтернативних форм сім'ї;

- перехід від дітоцентристської моделі родини до індивідуалістично-орієнтованої «зрілої» пари партнерів з однією дитиною;
- перехід від превентивної контрацепції, призначеної для запобігання народженню ранніх дітей, до свідомого планування народження кожної дитини;
- перехід від уніфікованої моделі до плюралістичних моделей сім'ї.

Очевидно така поведінка має негативні наслідки для вітчизняної економіки. Швидке зменшення кількості населення через високу смертність і низький рівень народжуваності, зростання частки неповних сімей через значну кількість розлучень та високу смертність серед чоловіків призводить до зниження трудового потенціалу в Україні, зниження якості робочої сили, збільшення навантаження на працююче населення, погіршення якості життя домогосподарств.

Таким чином можна з певністю відзначити, що мабуть однією із найбільш актуальних проблем української нації, що безпосередньо стосується поведінки домогосподарств та підпадає під вплив економічної політики держави, є демографічна криза в Україні. Вона проявляється через низьку народжуваність та скорочення населення. Поліпшення демографічної ситуації – незмінно актуальне питання з часу відновлення незалежності України у 1991 р. Усі провідні політичні партії без упину вказують на необхідність поліпшення демографічної ситуації через підвищення народжуваності та часто обіцяють збільшувати величину державної допомоги при народженні дитини. Варто відзначити, що при цьому поза увагою держави залишаються такі важливі питання як висока смертність і неконтрольована міграція.

Водночас ряд західноєвропейських фахівців при розгляді демографічних проблем звертають увагу на ще один важливий факт: наявні демографічні тенденції вказують, що у 2050 р. населення Землі становитиме 10 млрд., а у 2100 р. – 15 млрд., що може мати катастрофічні наслідки для людства. Лише сценарій поступового скорочення населення Землі внаслідок зменшення народжуваності, що спостерігається в більшості розвинених країн, може змінити цю тенденцію: «потрібно не боротись з низькою народжуваністю, а навчитись жити в нових демографічних умовах» [1, с.6].

Це підтверджує і той факт, що розвинені країни попри великі можливості – наукові, соціальні, матеріальні – не можуть подолати проблему природного відтворення. Досвід багатьох країн вказує на відсутність механізму збільшення народжуваності через державне втручання: запровадження навіть дуже великих платежів при народженні дитини не здатне забезпечити поліпшення демографічної ситуації. Домогосподарства реагують на таку політику з боку держави тільки зсувом «календарів народжень», тобто коли жінки вирішують народити швидше, аніж збирались [1, с.6]. Єдиними дієвими способами підтримання сталої кількості населення та робочої сили залишається імміграція. Це підтверджує досвід США та Франції протягом останніх 20 років.

Дослідження поведінки домашніх господарств у цій сфері вказує на низьку причин низької народжуваності та скорочення населення в Україні, зокрема: напруженість економічного становища та невизначеність 90-х років; низький рівень життя домогосподарств; невпевненість у майбутньому; проблеми із репродуктивним здоров'ям населення; недостатнє забезпечення житлом; криза сім'ї та перехід до індивідуалістичнішого світогляду, що підтверджує постійне зниження розміру домогосподарства тощо.

Для розв'язання цієї проблеми економічна політика в Україні має враховувати основні чинники, що мають найбільший вплив на демографічні процеси та об'єднати їх у межах однієї системи. До цього часу в науковому аналізі демографічної складової у поведінці домогосподарств в Україні використовується теорія демографічного

переходу. Сучасні демографічні тенденції вона характеризує як перехід від високої народжуваності і смертності до нового стану рівноваги – низької народжуваності і низької смертності [3, С.392–395]. Водночас використання цього підходу при виробленні макроекономічної політики має певні проблеми: теорія не пояснює скорочення народжуваності у розвинених країнах нижче рівня природного відтворення.

Державна політика України, спрямована на покращення демографічної ситуації, має спиратись на низку важливих обставин:

- природний приріст населення не може вважатись самоціллю, оскільки сучасне економічне та політичне середовище не створює великого попиту на низько-кваліфіковану робочу силу;
- мусить враховуватись питання екологічної рівноваги та мінімізації руйнівного впливу на довкілля, що пов'язане із скороченням навантаження на екосистему;
- важливим є якість населення: здоров'я, вікова структура, рівень освіти тощо. Це зумовить зниження амплітуди коливань сукупного попиту, зменшення соціального (пенсійного) навантаження на працівників і працевдавців;
- зниження рівня смертності є пріоритетним у соціально-демографічній політиці. Україна за рівнем смертності у Європі поступається лише Росії; вищий рівень цього показника притаманний лише Афганістану та центральноафриканським країнам.

Оскільки для України характерним є стимулювання народжуваності, можна виділити ряд інструментів та моделей із досвіду іноземних держав, які варто б використовувати при виборі макроекономічної політики у вітчизняній економіці (табл. 1).

Таблиця 1

Основні інструменти та моделі соціально-демографічної політики, що можуть застосовуватись в Україні

Спрямування політики	МОЖЛИВІ ІНСТРУМЕНТИ ТА МОДЕЛІ	ВПЛИВ НА ПОВЕДІНКУ ДОМОГОСПОДАРСТВ
Економічне	виплати при народженні дитини; виплати по догляду за дитиною; регулювання оплати праці батькам при народженні дитини.	Стимулюватиме народжуваність
	безкоштовне чи пільгове страхування батьків із дітьми; система іпотечного кредитування для отримання житла молодими сім'ями; оплачування декретних відпусток.	Підтримуватиме інститут сім'ї
Соціальне	зміни режиму праці батьків із неповнолітніми дітьми; програми планування родини.	Стимулюватиме народжуваність
	будівництво соціального житла молодим сім'ям; контроль за майновим станом матері та дітей у випадку розлучення батьків; безоплатні медичні послуги.	Підвищуватиме рівень життя та добробуту

Загалом ці інструменти можна поділити умовно на економічні та соціальні, що залежить від конкретної мети впливу на домогосподарства. Основною вадою цих інструментів є висока вартість соціальних програм. Водночас держава мусить визначитись з пріоритетами та вирішувати основні завдання.

Основними нормативними документами, що регулюють соціально-демографічну політику в Україні, є:

- концепція демографічного розвитку України на 2005–2015 рр.;
- розпорядження Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 6 червня 2007 року «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року»;
- Закони про Державний бюджет України за різні роки.

Вказані документи визначають основну мету цієї політики в Україні – поліпшення якісних характеристик домогосподарств та сповільнення темпів депопуляції населення. Пріоритетними ж напрямками соціально-демографічної політики в Україні сьогодні мають стати: поліпшення демографічної ситуації; забезпечення економічних передумов уповільнення процесів депопуляції та поліпшення якості життя населення; забезпечення здорового способу життя; відродження української духовності, національних цінностей і традицій [1, С.32].

Значну увагу необхідно також звернути на нові напрями соціально-демографічної політики: в Україні варто її проводити у поєднанні із реформами у суміжних сферах. При цьому необхідно [1, С.37]:

- змістити центр уваги соціально-демографічної політики з прямого стимулювання народжуваності до непрямих засобів впливу;
- сформувати концепцію податкового і пільгового стимулювання для підтримки сімей із дітьми;
- запровадити чітку міграційну політику, спрямовану на формування бажаного культурно-етнічного складу іммігрантів, набуття ними легального статусу, стимулювання освітньої міграції;
- здійснювати постійну пропаганду соціальних цінностей – інституту сім'ї, здорового способу життя тощо;
- змінити систему соціального захисту та забезпечення, з метою заміни великої частини пільг інструментами адресної соціальної допомоги;
- провести реформи системи охорони здоров'я: розроблення універсального пакету медичного обслуговування, впровадження системи платних послуг, запровадження інституту обов'язкового медичного страхування.

Висновки. Швидке старіння працездатного населення, низька народжуваність та потужна трудова міграція, що спостерігаються в Україні, загрожують нормальному функціонуванню її ринку праці та економіці у цілому. «Старіння» населення України створить суттєве навантаження на податкову систему у плані пенсійного забезпечення вже у недалекому майбутньому та на систему охорони здоров'я, призводить до зменшення підприємницької активності, що у свою чергу перешкоджає економічному зростанню та поступальному розвитку вітчизняної економічної системи. За таких умов особливо важливим є покращити репродуктивне здоров'я українців, забезпечити гендерну рівність та підтримати створення в Україні надійної системи даних міграційних процесів.

1. Борода М. Звідки беруться діти: політика, спрямована на підвищення народжуваності в Україні / М. Борода // МЦПД: Перспективні дослідження, 2010. – №1. – 38 с.
2. Бобылев С.Н. Подходы к классификации ресурсно-экологических ограничений / С.Н. Бобылев, С.В. Соловьёва, Ю.Н. Деревянко // Механізм регулювання економіки. – 2009. – №4, Том 1. – С.13–23.
3. Вишневский А.Г. Глобальные детерминанты низкой рождаемости / А.Г. Вишневский // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного

- суспільства: зб. наук. ст. – Харків: ВЦ ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 15. – С.392–395.
4. Селищев А.С. Макроэкономика / А.С. Селищев; Изд. 3-е. – СПб.: Питер, 2005. – 464 с. – (Серия «Учебник для вузов»).
 5. Mouhammed A. H. Veblen and Keynes: On the Economic Theory of the Capitalist Economy / A. H. Mouhammed // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 1999. – Vol. 155. – pp. 594–609.
 6. The Global Gender Gap Report 2010 / Ricardo Hausmann, Laura D. Tyson, Saadia Zahidi. – World Economic Forum, 2010. – 325 с.
 7. World Development Indicators database / World Bank. – 2011. – July. – P.2.
 8. Дані: Державного комітету статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: www.ukrstat.gov.ua.
 9. Дані: Національного банку України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://bank.gov.ua/Statist/sfs.htm>.
 10. The 2010 Legatum Prosperity Index. A Global Assessment of Wealth and Wellbeing [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: www.prosperity.com/default.aspx.
 11. The Human Development Index (HDI) [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://hdr.undp.org/en/statistics/hdi/>.

FEATURES OF NATIONAL HOUSEHOLDS BEHAVIOR THROUGH THE PRISM OF DEMOGRAPHIC PROBLEMS IN UKRAINE

О. Кузык

Ivan Franko National University of L'viv, Prospect Svobody 18, UA-79008, Ukraine

Low efficiency behavior of households in Ukraine caused by the deployment of the demographic problem greatly. Reducing natural population growth, "aging" population, a significant level of migration is leading to reduction in reproduction of the human potential of Ukrainians households and contributes to lower living standards. This means special relevance analysis of this issue.

Keywords: household behavior, demographic crisis, the concept of demographic transition, the standard of living of households.

ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ДОМОХОЗЯЙСТВ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В УКРАИНЕ

О. Кузык

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Невысокая эффективность поведения домохозяйств в Украине во многом обусловлена развертыванием демографической проблемы. Снижение естественного прироста ресурса труда, «старения» населения, значительный уровень трудовой миграции предопределяет снижение уровня воспроизводства человеческого потенциала отечественных домохозяйств и способствует снижению уровня жизни, что подчеркивает особую актуальность анализа этого вопроса.

Ключевые слова: поведение домохозяйств, демографический кризис, концепция демографического перехода, уровень жизни домашних хозяйств.